

Токторов Э.С., Орозов Ж.Ж.

**ЖАБЫРЛАНУУЧУЛАРДЫН ЖЕКЕ ПРОЦЕССУАЛДЫК УКУКТАРЫН КОРГОО
БОЮНЧА ЧЕТ ӨЛКӨЛӨРДҮН ТАЖРЫЙБАСЫ**

Токторов Э.С., Орозов Ж.Ж.

**ОПЫТ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В ЗАЩИТЕ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ
ПРАВ ПОТЕРПЕВШИХ**

E.S. Toktorov, J.J. Orozov

**THE EXPERIENCE OF FOREIGN COUNTRIES IN THE PROTECTION
OF PROCEDURAL RIGHTS OF VICTIMS**

УДК: 343.1/12:343.122.

Бул илимий макалада жазык-процесстик укуктун актуалдуу маселелери жана жабырлануучулардын жазык-процессуалдык укуктук абалдарын коргоону жакшыртуу үчүн азыркы учурдагы мыйзамдарга жана коомдун талаптарына ылайыктап сунуштарды иштеп чыгуу каралат.

Негизги сөздөр: жабырлануучулар, чет өлкө, коргоо, мыйзам, кылмыш, жеке укук.

В этой научной статье рассматриваются актуальные вопросы уголовно-процессуального права и разработка предложений в соответствии с законодательством и требованиями общества для защиты прав и улучшения уголовно-процессуальных прав потерпевших.

Ключевые слова: потерпевшие, за рубеж, защита, закон, преступление, личное право.

This scientific article deals with topical issues of criminal procedure law and the development of proposals in accordance with the legislation and the requirements of society to protect the rights and improve the criminal procedure rights of victims.

Key words: victims, abroad, protection, law, crime, personal law.

Укук коргоо органдарынын кызматкерлеринин профессионалдык жактан жана өзүнүн кызматтык милдетин төмөн деңгээлде аткарышы кылмыштан жабыркагандар көпчүлүк учурда өзүнүн кадыр-баркын, өмүрүн жана мүлктөрүн коргоого алуудан укук коргоо органдарына кайрылуудан баш тартат, ошондой эле жазык сот өндүрүшүнүн стратегиялык жолдорун мыктылап өнүктүрүү үчүн биринчи кезекте «жогорку саясий мааниси» боюнча адам укуктарын күчөтүү зарыл: жабырлануучунун, айыпкердин жана шектүүнүн жана башка жактардын укуктары жана эркиндиктери тергөө жүргүзүү учурунда жана соттук териштирүүдө чоң мааниге ээ. Себеби жабырлануучунун кадыр-баркын жана укуктарын коргоо көпчүлүк укук таануучулар жабырлануучу жана башка жазык процессине катышуучулар менен укук коргоо органдарынын ортосунда өз ара жакындаштыруу боюнча жаңы формаларын изилдеп табуу менен бирге жазык жана жазык-процесстик мыйзамдарды мындан ары мыктылап жакшыртуу үчүн бир канча эмгектери менен аракет жасап келишет.

Ар түркүн элдердин руханий жана тарыхый жолунда ар кандай кылмыштардан жабырлануучулар-

дын укугун коргоо түшүнүгү жана аны ишке ашыруу идеясы өтө татаал жана узак болду. Ар бир эл жабырлануучунун жеке укуктарынын бузулушунан коргоо зарылдыгы келип чыкканын өзүнчө түшүнүп, өзүнүн улуттук мыйзамдарында жана укуктук коргоо практикасында чагылдырган.

Жабырлануучунун укугун кылмыштуулуктан коргоо жана коопсуздугун камсыз кылуу идеясы бардык диний, адептик жана укуктук системаларда дайыма аракетте болгон. Алсак, байыркы Вавилондук Хаммурапи падышанын (б.з.ч. XVIII к.) мыйзамдарынын 8-беренесинде кылмышкер уурулук кылганы үчүн жабырлануучуга материалдык зыянды он эсе ашыкча төлөп берүүгө мажбур болгон [1]. Ушундай эле физикалык, моралдык жана материалдык зыянды калыбына келтирүү идеясы «Орус Чындыгында» (XII к.) мындай деп берилген: «эгер адам канжалаганга чейин же көгөрүп кеткенге чейин келтек-телген болсо, күбө издөөнүн кереги жок, бирок урган адам үч гривендик жазананы төлөп берет; эгер келтек жеген адамда келтектин изи болбосо, өз сөзүн далилдөө үчүн күбөлөрдү алып келүү керек; а ким мушташты баштаса, ал алтымыш кун төлөйт, эгер ал мушташты баштап, бирок канжалаганга чейин токмок жесе да, күбөлөр анын мушташты баштаганын айтып берсе, баары бир токмок жегенине карабай кун төлөйт» [2].

Белгилүү укук таануучу М.А. Чельцов-Бабутовдун пикиринде, адамзаттын эң баштапкы тарыхында эле жабырлануучуга зыянды төлөп берүү жеке же топтук өч алуу адаты аркылуу ишке ашкан. Жыйынтыгында биринчи чектөө бул кандуу өч алуу болгон, алгач жекеме-жеке беттешүү, андан соң топтук беттешүү болуп, мындай кагылыштар уруулар ортосундагы ритуалдык эрежелер менен коштолгон согуштарга алып келген.

Албетте, мындай жекеме-жеке же топтук беттештер конфликтти чечүүчү каражат катары кызмат кылган, эгерде согушуп жаткан тараптардын ортосунда арачылардын жардамы менен кандайдыр бир макулдашуулар түзүлгөн болсо.

Уруулук кагылыштарда конфликтти чечүүчү каражат катары, башкача айтканда уруунун бир мүчөсүнө келтирилген капачылыкты «жоюу» адаты кан

төгүү менен өч алуу болгон. Кандуу өч алуунун алгачкы түшүнүгү зордук-зомбулукка кабылган учурда ар бир уруунун мүчөсүнө өз ара жардам берүү, коргоо жана куралдуу колдоо болуп эсептелген [3]. Кандуу өч алуу адаты Кавказ элдеринде, анын ичинде Алания жана Дагестан элдеринде болгон. «Ким атасын өлтүргөн адамды өлтүрбөсө, мыйзамсыз төрөлгөн» [4] деп эсептелген.

Мусулман коомчулугунда бирөөнүн мүлкүн көп жолу уурдаса жазалоо катары күнөөлүнүн колун кесүү колдонулган.

Бирок элдердин аң-сезиминде христиандык канондук укуктук түшүнүктүн бекемделиши менен өлтүрүлгөн адамдын туугандары бузулган укуктарынын калыбына келтирилиши үчүн көп эселенген жазана төлөө же өлтүргөн адамды сатып алуу, башкача айтканда компенсация – кун төлөтүүнү көбүрөөк колдоно башташкан. Адамдардын аң-сезиминде бара-бара жоготуу үчүн көп эселенген, толук же жарым-жартылай акы төлөө, ордун толтуруу түшүнүгү өнүгүп, бекемделе баштаган, өлгөн же жарат алган тууганы үчүн акчалай каражат же кандайдыр бир мүлк: мал, курал-жарак, алтын, күмүш ж.б. алуу адатка айлана баштаган. Алсак, 1184-ж. армян Судебниги боюнча, адам өлтүргөнү үчүн жаза катары күнөөлү тараптан жабырлануучу тарапка келтирилген зыяндын геометриялык эквиваленти алынган. Орто кылымдагы Арменияда жабырлануучу тараптын бузулган укугун калыбына келтирүү үчүн универсалдуу чара бул 365 (жылдагы күндүн саны) дахекан турган акыл-эстүү жандыктын канынын белгилүү баасы эсептелген, а бир дахекан отуз (айдагы күндөрдүн саны) күмүш драмга барабар болгон [5].

Кылмышкерге айыбын көрсөтүү иретинин жана жабырлануучуга келтирилген зыянды ордун толтуруунун эволюциялык өнүгүшүн көрсөтүү менен, белгилүү орус укук таануучусу И.Я. Фойницкий мындай деп жазган: «Кылмыш-жаза процессинин тарыхы купуя башталыштын үстөмдүк кылуусу менен жана жарандык процесске толук бойдон дал келүүсү менен башталган; тараптарды кароо жана талдоо - ага мүнөздүү белгилер. Аз-аздан көпчүлүк алдында кылмыш-жаза процесси пайда болот жана бара-бара өнүгүп баштайт; ал коомдук, мамлекеттик ишке айланып баштайт жана мамлекеттүүлүк идеясы процесске реакция кылып, киришип гана тим болбостон, башка бардык нерселерди да өз ичине камтып калат: айыпкердин жеке укуктары тан алынбайт, ал изилдөөнүн объектисине айланат жана мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн делген өтө катаал эксперименттерге (камакка алуу, кыйноо, процесстин купуялыгы) дуушар болот; күнөөлөө түшүнүгүн кылмыш ишин козгоо шылтоолору алмаштырат, даттануу текшерүү жол-жобосуна орун бошотот, процесстин бардык катышуучулары мамлекеттин кызыкчылыгы үчүн деп жарыяланган чындыктын ачылышы үчүн кызмат кылууга милдеттендирилген... Мындай иликтөө жол-жобосунун өзгөчө белгилери процесстин тарап-

тарын, доонун башталышын толук өз ичине алышы, жашыруун жана жазуу түрүндөгү кылмыш-жаза процессинин башталышы, көзөмөлдөөнүн ирети жана сот адилеттигине назар салуу укук коргоо органдарында жана соттун колунда экендиги» [6].

Калыбы, кылмыш-жаза процессинин тарыхы айыптоону куроо планында үч негизги баскычтан өтөт: кылмыш-жазык сот өндүрүшүндө жабырлануучунун жеке кызыкчылыгынын үстөмдүк кылуу баскычы, бардык кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынан чындыкка умтулууну жана мыйзамга баш ийүүнү талап кылып, жабырлануучунун жеке кызыкчылыгын мамлекеттин кызыкчылыгы өз карамагына алуу баскычы, акырында, кылмыш-жазык процессинин бардык тараптарынын (жабырлануучунун да, айыпкердин да) укугуна жана эркиндигине конституциянын кепилдиги, алардын мыйзам алдында тең укуктуулугу, акыйкаттуулук, кылмыш-жазык жараянынын сот өндүрүшүндө мамлекеттин катышуу баскычы.

Кылмыш-жазык иликтөөсү бара-бара жабырлануучунун жеке канааттануу укугу жана мыйзамдык кызыкчылыгы гана болбостон, мамлекеттин укуктук функциясына айланды. Кылмыш-жазык сот өндүрүшүнүн мындай эволюциясынын башталышында мамлекет мыйзамдуу түрдө жабырлануучулардын укугу жана мыйзамдуу кызыкчылыктары бузулганда мамлекеттик коргоо тартибин орнотту. Мисалы, Байыркы Римде герман жана британ урууларында орто кылымдарда мамлекет коомчулугу соттук уюштуруу жана тынчтыкты жана тартипти бузган айыпкерлер үчүн күнөөсүн көрсөтүүчү өзгөчө кызматтарды киргизишкен. Соттук айыптоочунун карамагына айыпкерди табуу жана келтирилген зыяндарды өндүрүү үчүн укук коргоо жана жергиликтүү органдары кирген. Байыркы Афины шаарында кылмыш-жаза процесси коомчулуктун өкүлдөрүнүн – күбөлөрдүн катышуусунда, көрүнүктүү жерде айыпкерди атайын кызматтагы адамдын суракка алуусу менен башталган. Кээ бир учурларда мыйзам айыпкерди кармап келген жабырлануучуларды сыйлаган, алсак урууну кармап алса. Жабырлануучудан даттанууну алар замат, бул ишти кароого милдеттендирилген кызматкер, ишти көпчүлүк алдында кароого даярданган. Божомолдонгон айыпкердин күнөөсүн далилдөө милдети негизинен жеке айыптоочунун ролундагы жабырлануучуга жүктөлгөн. Бирок атайын кызматтагы адамдар чындыктын орношуна кызмат көрсөткөн жана каршылашы жазуу же буюм түрүндөгү далилдерди көрсөтсө жазасын алууга даярмын деген тарап менен кызматташууга да милдеттүү болгон. Тараптар кызматкер биринчи эле талап кылганда өзүнүн күмөнүн же талабын көрсөтүүсү тийиш болгон [7].

Кээ бир өлкөлөрдө өзүн капа кылган айыпкерге жабырлануучунун күнөөлөөсүнөн тышкары элдик айыптоо аталган айыптоо да колдонулган. Элдик айыптоо формасы, алсак, республикалык Римде коомчулукту кызыктырган кылмыш ишинде ар бир

толук укуктуу рим жараны айыптоочу катары чыгып сүйлөй алган. Мындай айыптоо анын саясий укугу жана ардактуу атуулдук милдети болгон. Англияда айыптоонун мындай формасы көп жюрилер аркылуу көрсөтүлгөн, коомчулуктун социалдык функциясы түрүндө пайда болгон. Айыптоону уюштуруунун мындай формасы малекеттик акыйкаттуулукту ишке ашырууну бир кыйла жеңилдеткен, анткени, коомдук ой-пикирдин жана коомдук айыптоонун күчү колдоо көрсөтүп турган. Бир жактан алып караганда, мындай элдик айыптоо формасында жабырлануучунун да, айыпкердин да укугу жана мыйзамдык кызыкчылыктары тең салмакта каралган. А башка жагынан алып караганда, мындай айыптоодо калк өзүнүн коомдук укуктарын жана милдеттерин ачык аңдап-билип, жеке жактардын мыйзам алдында, акыйкаттуулук алдында саясий тең укуктуулугуна жана кадыр-баркынын бирдейлигине ишенүүсүнө алып келет. Кылмыш-жаза айыптоосунун куралышынын мындай формасынан орус сот өндүрүшү коомдук укуктук билиминин жеткиликтүү өнүгө албаганынан улам кабарсыз болгон.

И.Я. Фойницкийдин ою боюнча, Батыш Европанын соттук-жазык укугу рим укугунун жана процессинин классикалык доорунда түптөлгөн жана өз ичине каршылаш тараптардын жеке катышуусун дагы, мамлекет-коомчулуктун катышуусунун башатын да кеңири жайылтууну камтыган. Ар бир Рим жаранына таандык айыптоо укугу олуттуу жоопкерчилик жана иш-аракетинин мыйзамдуулугу менен коштолгон. Кайсы гана айыптоочу болбосун, жабырлануучубу же мамлекеттик айыптоочубу, мыйзамсыз иш-аракети үчүн сот алдында жооп берүүгө милдеттүү болгон: жалган айыптоону көрсөткөнү үчүн (*columnia*), айыпкер менен мыйзамсыз келишим түзгөнү үчүн (*praevicatio, tergiversatio*) ж.б. Тарыхчылардын жана укук таануучулардын белгилешинче, ал убактарда айыптоо ишмердүүлүгү жоопкерчиликтүү болгону үчүн, аябай ардактуу кызмат эсептелип, жөнөкөй адамдарга (*famosi*) жана аялдарга берилген эмес [8].

Орто кылымдарда Европа өлкөлөрүндө жазык процесси претордогу (*in iure*) алдын-ала өндүрүш баскычынан башталган жана соттогу (*in iudicium*) өндүрүш менен бүткөн.

Далилдерди жеке же көпчүлүк болуп чогултуу (*inquisitio*) процесси айыптоочу претордун алдында күнөөлөөнүн бардык пункттары менен тааныштырган (*interrogatio*), белгилүү бир убакытка созулган. Мындан кийин претор айыптоо протоколун (*inscripto in crimen*) түзгөн жана айыптоочуга кол коюуга берген (*subcritio*) жана ал тагылган коюлган айыптын чегинен чыга алган эмес. Айыпкер (*nominus receptio*) жетиштүү далилдер чогулган убакта соттолуучуга (*reatus*) айланган жана жабырлануучуга келтирилген зыянды төлөп берүү жана мажбурлап компенсация төлөтүү сыяктуу белгилүү бир укуктук чектөөлөргө туш болгон. Мындан аркы сот өндүрүшү көпчүлүктүн катышуусу менен оозеки каршылаш тараптардын эрегишүүсү астында жүргүзүлгөн, а сот тараптар көрсөткөн далилдерге укуктук баа берген: тараптардын мойнуна алуусу, күбөлөрдүн жана жабырлануучулардын көрсөтмөсү, жазуу түрүндөгү жана буюмдук далилдерге карап.

Жогоруда аталган тажрыйбаларга таянсак анда мамлекетибиздеги мыйзамды сактоо жана чындоого салым кошулуп, мындан сырткары биз жазык сот өндүрүшүндөгү адилеттүүлүккө жетишүү менен кылмыштардын бетинин ачылышын бир кыйла жакшы жагына өзгөртүүгө шарт түзүмөкбүз.

Адабияттар:

1. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. В двух томах. - Т.1. - М., 2004. - С. 10.
2. История государства и права России (в документах и материалах) / Составитель: И.Н. Кузнецов. - Минск, 2005. - С. 11.
3. Чельцов-Бебутов М.А. Курс уголовно-процессуального права. - СПб., 1995. - С. 41-42.
4. Цечоев В.К., Власов В.И. История отечественного государства и права. - Ростов-на-Дону, 2003. - С. 95-96.
5. Арутюнян Б.М.. Армянский Судебник Мхитара Гоша. - Ереван, 1954. - С. 238.
6. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. - СПб., 1996. - С. 17.
7. Чельцов-Бебутов М.А. Курс уголовно-процессуального права. - СПб., 1995. С. 99-100.
8. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. - СПб., 1910 (переиздание СПб., 1996). - С. 18-19.

Рецензент: к.ю.н., доцент Сулайманова Б.К.